Һ. Һүсейнов

Әдәбийятымыз халгымызын фәхридир *)

Халгымызын әсрләр боюнча инкишаф әдиб кәлән гәдим бир мәдәнийәт вә әдәбийят тарихи вардыр. Әдәбийятымыз, һәмишә халгымызын үмуми инкишаф сәвийәсини, мәдәнийәтини, мәишәтини, мә'нәви аләмини әкс этдирән бир күзкү олмушдур.

Әдәбийятымыз өз сәһифәләриндә халгымызын бүтүн тарих боюнча яратдығы йүксәк бәшәри идеялары, фәлсәфи фикирләри, әлми принципләри ифа этмиш, гәриәләрдән-гәриәләрә, нәсилләрдән-нәсилләрә бөйүк бир һәдийә олараг тәгдим этмишдир. Әдәбийятымызда, халгымызын дуйғу вә арзуларынын, нискил вә кәдәрләринин, мүбаризә вә гәләбәләринин әбидәләри ярадыларак әбәдиләшдирилмишдир. **Буна көрә дә әдәбийятымыз халгымызын фәхридир.** Биз, бөйүк ифтихар һиссилә әдәбийятымызын сәһифәләрини вараглайыр, халгымызын дүня мәдәнийәти хәзинәсинә Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули кими бир сыра бөйүк мүтәфәккир, сәнәткар вә алимләр вердийини охуюруг.

Һәлә XII әсрдә бәшәр мәдәнийәтинин йүксәк зирвәсинә галхан Низами Кәнчәви, өлмәз шеир инчиләрилә бәрабәр, әлми фикир инкишафымызын бөйүк бир нүмайәндәси олараг йүксәлмишдир. Низами:

Лүтфдән каһ бәзәк ярадырам мән,
Каһ һикмәт сачырам сөз хәзинәмдән.

Демәклә XII әсрдә бүтүн мәдәни аләмин әлдә **этдийи әлми вә фәлсәфи** фикирләри билиб инкишаф этдирмиш, эйни заманда фәлсәфи-әлми фикирләр өрәли сүрмүшдүр.

Азәрбайчан әдәбийятынын та гәдимдән бүкүнә гәдәр инкишаф әдиб кәлән көзәл хүсусийәтләриндән бири, инсана олан бөйүк мәһәббәт һиссидир. Бу бөйүк бәшәри һисс, әдәбийятымызда илаһи бир эшг гәдәр мүгәддәс тутулмушдур. Низами, һәлә XII әсрдә бүтүн халгларын вә ирглярин бәрабәрлийини бөйүк бир руһ йүксәклийилә тәрәнүм этмишдир. Низами:

Зәнчи дәмир кими гара, парлагдыр.
Үзү гараса да үрәйи ағдыр.

дейә инсанпәрвәрлик идеяларынын көзәл мүмәссилләриндән бири олмушдур.

Бизим әдәбийятымыз, әсл маһийәти әтрафында, фәлсәфи фикир вә һөкмләрлә зәнкин бир әдәбийятдыр. Бахын, Низами мадди варлығын әсасы олан нисбәти һаггында нә кими һөкмләр өрәли сүрүр:

Буну һәзл этмәкчү әр бирчә дүстур:
— Әгиддә көрүнмәз шейә ер йохдур!
Көрүнмәз бир шейи тәсәввүр этсән,
Әлбәт ки, һәр заман ярыларсан сән.

Низами Кәнчәви, гәдим юнан фәлсәфәсини вә антик чәмийәтин яратмыш олдуғу бүтүн әлми фикри яхшы дәрк әдәнләрдән бири иди. Низами, Фалеси, Аристотели вә башга юнан философларынын фәлсәфи фикирләрини, әлми мүддәаларыны чох дәриндән тәдгиг әдәрәк, XII әср мәдәнийәтинин йүксәк зирвәсинә галха билмишдир. Низами, илк ярадылыш һаггында шәхси мүлаһизәләрини изаһ әдәркән, дүнядә һеч бир шейин йох олмадығыны, ялныз бир кейфийәтдән башга бир кейфийәтә кечдийини гейд әдәрәк, өз дөврүнә көрә олдугча мараглы фикирләр өрәли сүрмүшдүр:

Торпагда чүрүйән бәдәнләримиз,
Дағылыр, дәйишир, йох олмур тәмиз.
Ериндә галарса о дағынтылар
Бир ерә йығанда, дилләнир олар.
Торпага төкүлән шейләр тәмамән
Торпагдан дирчәлиб гадхар енидән.

XII әсрдә бәшәр мәдәнийәтинин әлдә этдийи әсас наилийәтләрдән Низами гәдәр хәбәрдар олан адам аз-аз тапыла биләр. Астрономия, математика, фәлсәфә, тарих вә с. әлмләри өз дөврү мигясында чох мүкәммәл билән Низами, дөврүнүн бөйүк мүтәфәккир сәнәткары иди. **Низами, бөйүк бир билик хәзинәсидир.**

Низами XII әсрдә утопик шәкилдә дә олса азад инсан чәмийәти яратмаг идеясыны өрәли сүрмүшдүр. Низаминин тәсвир этдийи азад шәһәрдә там бәрабәрлик һөкм сүрүр, кин вә әдавәт нә олдуғуну кимсә билмир, инсанлар һәм мадди вә һәм дә һүгуг нөгтейи-нәзәрдән бәрабәрдирләр, залим вә мәзлум йохдур. Низаминин тәсвир этдийи шәһәр сәадәт вә севинчлә гайнайыр, һамы әмәйи севир, бу шәһәрин әһалиси узун илләр азад яшайыр, чалышыр, ялныз гочалдыгдан сонра өлүб кедир. Низаминин XII әсрдә өрәли сүрдүйү бу фикирләри, Европада чох сонралар утопик социалистләрин әсәрләриндә охуюруг.

Әдәбийятымызда өрәли сүрүлән фәлсәфи фикирләр, әлми принципләр, үмум бәшәри идеялар бир тәсадүф дейилдир. Бу чәһәт әдәбийятымызын үзвү хүсусийәтидир.

Тәхминән Низамидән дөрд әср сонра яшамыш шеиримизин фәхри вә көвһәри олан Фүзули, көзәл шеир инчиләрилә бәрабәр дәрин әлми-фәлсәфи әсәрләр дә яратмышдыр. Фүзулинин «Мәтләүл-э'тигад» кими фәлсәфи әсәри Шәргдә язылмыш гиймәтли әлми-фәлсәфи әсәрләрдәндир. Фүзули, «Мәтләүл-э'тигад»ын «Каинатын чүз'иләрини танымаг һаггында»ки фәслиндә каинатын яранышы хүсусунда чох мараглы мүлаһизәләр бәян этмишдир. Фүзули языр: «Көрдүйүмүз аләм бир-бирилә мүттәсил мүнасибәтдә олан чисимләрдән мүрәккәбдир. Бу чүз'иләр дәйишиләндирләр. Бунларын дәйишмәси һаггында ихтилаф вардыр. Бә'зиләри бунларын зат вә сифәтләринин дә дәйишилдийинә гаилдирләр. Бу рә'й саһибләри динчиләрдир. Бә'зиләри дә буна гаилдирләр ки, фәләкләр һәрәкәтләриндән башга мүәййән зат вә сифәтләрлә бәрабәр кәмийәт кими гәдимдирләр; үнсүрләр исә маддә э'тибарилә өз варлығына вә чисми сурәтләринә көрә гәдимдирләр... Каинатын йүксәк (мафогәттәбиә) вә ашағы (тәбии) аләм ады илә ики гисмә бөлүндүйүнү дейәнләр дә вардыр». Чох мараглыдыр ки, Фүзули аләм вә каинат һаггында олан мүхтәлиф фәлсәфи нәзәрийәләрин әсас э'тибарилә бир-биринә зидд олан ики чәрәяндан ибарәт олдуғуну һәлә XVI әсрдә сезә билмишди.

«Мәтләүл-э'тигад» кими гиймәтли фәлсәфи әсәр шеиримизин өлмәз устадларындан бири олан Фүзулинин эйни заманда бөйүк алим вә мүтәфәккир олдуғуна чанлы шаһиддир.

★

Азәрбайчанда феодал мүнасибәтләри сарсылдыгча, ени игтисади мүнасибәтләр яранырды, бунларла әлагәдар олараг ени идеялар өрәли сүрүлүрдү. Бу идеялар демократизм идеялары иди. Азәрбайчанда бу чүр прогрессив фикирләрин ән бөйүк ифадә вә мүдафиәчиси XIX әсрдә М. Ф. Ахундов олмушдур.

М. Ф. Ахундов, Азәрбайчан ичтиман һәятыны өз дөврүнә көрә ән яхшы көрән вә онун бүтүн инчәликләрини дәриндән анлаян адам иди. М. Ф. Ахундовун прогрессив идеяларынын инкишафы онун демократик идеяларынын формалашмасы илә сых сурәтдә әлагәдар иди. М. Ф. Ахундов ичтиман-сияси мәсәләләрлә даһа чох марагланыр, ичтиман варлығын дәйишмәси үчүн чарәләр ахтарырды.

М. Ф. Ахундов, бөйүк рус халгынын вә Гәрби Европанын мәдәнийәтилә яхындан таныш олур, рус халгчыларынын һәрәкатыны тәдгиг әдир, йүксәк рус мәдәнийәтини дәриндән өйрәнирди.

М. Ф. Ахундов, Азәрбайчан драматургиясынын баниси олдуғу кими, Азәрбайчанда фәлсәфи фикир инкишафынын да ән бөйүк нүмайәндәләриндән биридир. М. Ф. Ахундов, фәлсәфәнин әсас мәсәләси олан варлығын шүура нисбәтини материалистчәсинә һәлл этдийиндән, бу әсас принципдән чыхан нәтичәләри дә гәбул этмишдир. Ахундова көрә тәбиәт әсасдыр. Тәбиәтин әсасыны материя тәшкил әдир. Материя атомлардан ибарәтдир. Материянын ән кичик һиссәләри зәрраләрдир. Бу зәрраләр сайсыз-һесабсыздыр. Бу сайсыз - һесабсыз зәрраләр бир бүтөвлүк тәшкил әдир. Бу бүтөвлүк мадди олан каинатдыр. Мадди олан каинат ваһид әсасдыр. **«Тәмам зәррат бир күллүдүр вә һәман күлл вүчуди-ваһиддир»** (М. Ф. Ахундов). Ваһид вә әсас олан каинат һеч бир ярадычыя мөһтач дейилдир.

М. Ф. Ахундов, материалист фәлсәфәнин әсас принципини доғру изаһ этдийи кими, мәкан вә зәман мәсәләсинә дә хүсуси диггәт этмишдир.

М. Ф. Ахундов изаһ әдир ки, бүтүн бу мүхтәлифлик аләминдә һеч бир илаһи гүввә, мадди варлығын ганына уйғун инкишафына әсас ола билмәз. **«Сорушачагсан ки, бәс нүтфә вә һәббә әввәл һарадан пейда олду? Чаваб будур ки, бу каинат бир гүввейи-ваһиддир. Әввәли дә будур, ахыры да будур, нә әввәл она сибгәт әдибдир, нә ахыр она хатимә олачагдыр, йә'ни әдәм нә она сибгәт әдибдир вә нә она хатимә олачагдыр».**

М. Ф. Ахундовун ичтимаи көрүшләри диггәтә лайигдир. «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда М. Ф. Ахундов, чәмийәтин гурулушу һаггында ки бүтүн мүбаһисәләрин бәрабәрлик әтрафында олдуғуну гейд әдир. М. Ф. Ахундов, һүгугу вә мали бәрабәрлик хүсусунда гиймәтли фикирләр өрәли сүрмүшдүр. О, дейир ки, һүгуги бәрабәрлик алимләр тәрәфиндән гәбул әдилмишдир, лакин һүгуги бәрабәрлик кими, мали бәрабәрлийин мүмкүн олмасы мүбаһисәлидир. М. Ф. Ахундова көрә, чәмийәт көһнә формада галса, бу мәсәләнин һәлли мүмкүн олмаячагдыр. М. Ф. Ахундовун бәрабәрлик мәсәләсинә бу гәдәр бөйүк әһәмийәт вермәси көстәрир ки, о, социалоҗи проблемалары әсаслы сурәтдә тәдгиг этмишдир. Ахундов, бәрабәрлик мәсәләси һаггында олдуғча оригинал бир фикир өрәли сүрүр. О, дейир ки: **«Заһирдә әглә кәлән будур ки, бу дүня башга дәйишиклик тапмаса вә инсан өвлады башга бир хилгәт әлдә этмәсә, бу дүнядa, милләтләрин бу вәзийәт вә тәркиби вә инсанларын барабарлығы мүмкүн дейилдир».**

Абасгулу Ага Бакиханов, әлмин бөйүк әһәмийәт вә гиймәтиндән бәһс әдәрәк язмышды: «Әлм вә кәмалын тәһсилини һамы ишләрдән әзизраг тут, ондан өтрү ки, һамы шейләр онларын васитәсилә мүйәссәр олар».

★

Азәрбайчан әдәбийяты, тарих боюнча мүхтәлиф шәкилдә олан бир сыра истилалара, басгынлара бахмаяраг, өз милли хүсусийәтини һифз вә инкишаф этдирә билмишдир.

Халгыны вә вәтәнини чанындан артыг севән шаир вә әдибләримиз, бүтүн сөз усталарымыз вәтән уғрунда, халгымызын сәадәти уғрунда язмыш, яратмышлар. Халгымызын үрәк чырпынтыларыны, саф дуйғуларыны, бөйүк мәһарәт вә усталыгла ифадә әдән шаир Сәмәд Вурғун, йүксәк сәнәт әсәри олан «Азәрбайчан» шеириндә дейир:

Чох кечмишәм бу даглардан,
Дурна көзлү булаглардан,
Эшитмишәм узаглардан
Сакит ахан Араз лары,
Сынамышам досту, яры.

★

Әл билир ки, сән мәнимсән,
Юрдум, ювам, мәскәнимсән,
Демәк, бүтүн вәтәнимсән.
Айрылармы көнүл чандан,
Азәрбайчан, Азәрбайчан.

Көнүл чандан айрылмаз, инсан вәтәнсиз яшая билмәз. Чүнки, вәтәнсиз яшамаг—шәрәфсиз яшайышдыр. Шәрәфсиз яшайыш өлүмә бәрабәрдир.

Азад илһамын, азад шеирин, азад вәтәни вардыр. Азад вәтәнсиз сәнәткар тарих боюнча һәмишә инләмиш, дар гәфәсдә яшамышдыр. Халгынын вә вәтәнинин ән яхын, ән сәмими досту олан намуслу сәнәткар, гәләмини сүнкү әдәрәк чанындан артыг севдийи халгынын азадлығыны көз бәбәйи кими горумушдур.

Әдәбийятымызын вәтән вә халга сыхы сурәтдә бағлы олмасы бүтүн сәнәт әсәрләримиздә өзүнү көстәрмишдир. Бахын, шаир Сәмәд Вурғун бу чәһәти нә көзәл ифадә әдир:

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыям сана.
Һанки сәмтә, һанки яна
Һеч учсам да ювам сәнсән,
Әлим, күнүм, обам сәнсән.

★

Азәрбайчан әдәбийятынын характер хүсусийәтәриндән бири дә әдәбийятымызын әсл маһийәт э'тибарилә руһ дүшкүнлүйү һаләти-руһийәсинә, бәдбинлийә дүшмән бир әдәбийят олмасыдыр. Әдиб вә шаирләримизин әсәрләриндәки көһнә дөврдән шикайәт, усянларын нәтичәсиз олмасы һаггындакы бәдбин фикирләр, бизим әдәбийятын әсас ана хәттинә һәмишә зидд олмушдур. Прогрессив шаир вә әдибләримиз парлаг кәләчәйә бүтүн варлыглары илә инанмышлар. Низами, һәлә XII әсрдә бу хүсусда белә язмышды: «Өз кәмисинә (дөврүнә) э'тибар этмәйәнләр кәрәк әввәлчә үзмәк өйрәнсинләр», йә'ни әкәр дөврүн писдирсә, сән яшамаг вә яратмаг истәйирсәнсә, ярадычылығын үчүн вә өз идеяларынын һәр бир васитә илә яйылмасы уғрунда мүбаризә этмәлисән.

М. Ф. Ахундовун да никбин гәлбинә өз дөврүндә зүлм вә әзийәтләр мәнфи тә'сирләр бағышламамышды. О, мүасирләриндән шикәйәт этсә дә парлаг бир кәләчәйә бүтүн варлығы илә инанараг язмышды: «...әвлادларымыз вә биздән сонра кәләнләр көрәчәкләр ки, мүасирләримиз нә гәдәр шүурсуз олмушлар вә минләрлә тәәссүф әдәчәк вә фикримизи һаята кечирәрәк, гәбримизин үстүнә нишанкаһ тикәчәкләр».

М. Ф. Ахундовун мүасири Һәсәнбәй Зәрдаби дә, мүһит вә шәраитдән шикайәт этмәсинә бахмаяраг, белә язмышды: **«Һәр кәси чағырырам кәлмир, көстәрирәм көрмүр,** дейирәм **ганмыр,** ахырда көрдүм ки, онлары һарайлайыб чағырмагдан башга бир әлач йохдур. Олмаз ки, мәним сөзүмү эшидәнләрдән һеч бир ганан олмасын, нечә ки, бир булағын суюнун алтына нә гәдәр бәрк даш гойсан, бир нечә илдән сонра су төкүлмәкдән о бәрк даш мүрур илә әрийиб дешиләр. Һабелә сөз дә, әләлхүсус доғру сөз мүрур илә ганмазын башыны дешиб, онун бейнинә әсәр әләр... һеч олмаз ки, доғру сөз ердә галсын. Һәр илдә он гәзет охуяндан бириси охудуғуну ганса, онларын гәдәри илбәил артар, ахырда о бәнд ки, суюн габағыны кәсмишди вә сую ахмаға гоймур иди рәхнә тапар вә су мүрур илә бәнди учуруб апарар. Сонра дүшмәнин дүшмәнлийи, достун достлуғу вә дост көстәрән доғру йолун доғру олмағы ашкар олар».

Яхын шәргин бөйүк демократ сәнәткары Ч. Мәммәдгулузадә, әдилән тә'гиб вә тәзйигдән горхмаяраг, уча сәслә дейирди: «А моллалар, нийә мәни дөйүрсүнүз? Олмая мәндән горхурсунуз. Олмая горхурсунуз ки, әйилиб чамаатын гулағына бир нечә сөз пычылдаям, бир нечә мәтләбләрдән акаһ әдәм?

Олмая горхурсунуз ки, мәчмуәнин вәрәгләрини нөкәрләр самавар алышығы әдә-әдә вә шәкилләрини ушаглар ойнада-ойнада ахырда чамаат көзүнү ачыб бә'зи ишләрдән хәбәрдар ола?

Олмая сиз баша дүшүрсүнүз ки, бир мәмләкәтдә ики падшаһ вә бир әсрдә ики молла ола билмәз: я Молла Хәсрәддин, я Молла Нәсрәддин?

Һеч әйби йохдур, дөйүрсүнүз дөйүн; әмма буну да билиниз, а моллалар ки, **күнләр доланар,** ахар, зәманә тәзәләнәр вә ах**етим-есир вә кечәл-күчәл гарларым досту илә дүшмәнини** ныо, **һаман иогун дәйәнәкләрә** зин **әлиниздән алар вә баш**дәхи **далысыны демирәм».**

★

Азәрбайчан әдәбийяты та гә дөврдән башламыш бүкүнә гә һәмишә интернационалист бир биият олмушдур. Милләт достлуг вә гардашлығы бизим биятын әсас идеяларындан ни тәшкил этмиш вә әдир.

Халгымызын габагчыл нүмә дәләриндә олан шаир вә әдә римиз интернационализм бай ны һәмишә йүксәк тут лар. Бөйүк демократ Ч. мәдгулузадәнин өлмәз «Кама әсәрини ядыныза салын. ни сәнәткар, йүксәк вә интернационализм дуйғу вә ги илә «Каманча»ны язм Азәрбайчан халгы илә әрмәни тығынын тарихи достлуғуна аид зәл бир абидә яратмышдыр.

Бөйүк сатирик Сабир, азәр чанлыларла әрмәниләр арасы нифаг вә әдавәт саланлара гар көскин нүчум әдәрәк, «Бейнәлләл» адлы мәшһур шеирини сәлман вә әрмәни вәтәндашла мызаа мүрачиәт әдәрәк язмыш

Ики өлдаш, ики гоншу бир вәт
Әсрләрлә өмр әдиб сүлһ ичрә о
Фитнейи-иблиси-мәл'ун олду
Көр чәһәннәмдән нә шәклә дүшдү
Гәтлү-гарәт би-шимару-шәһрү
Әл'аман! 'Бу фитнәйә чарә
Әй сүхәнданан бу күнләр бир
Үлфәтү-үнсийәтә дair хәтабәт

«Сабира! Бейнәлмиләл тәдбү үлфәт этмәли!» дейә милләтлә достлуг иттифағыны яратмаг уғр да бүтүн варлығы илә чалышм дыр.

Азәрбайчан совет әдәбийяты бөйүк нүмайәндәси Ч. Чабарлы «1905-чи илдә» әсәрини хатыр йын. Бу әсәр ән йүксәк интерна оналист бир әсәрдир. Бу әсәр м лләтләр вә халглар достлуғуна һ әдилмиш бөйүк бир абидәдир.

★

Азәрбайчан әдәбийяты ядә ишғалчылара гаршы һәмишә д мән бир әдәбийят олмушдур. тарихи, ән'әнәви хүсусийәт нем фашист ишғалчыларынын, бөйүк тәнимизә хаинчәсинә һүчүмүндә сонра өзүнү бүтүн варлығы илә б даһа көстәрди. Әдәбийятымыз вәт вәтәнимизин кешийиндә дур Намус вә шәрәфлә халгымызын тиглалийәти вә азадлығыны гор ду. Вәтән мүһарибәси күнләрин бир сыра гиймәтли әсәрләр ярадыр ды Әдәбийятымыз бөйүк бир им вә гурурла мүбаризә вә гәләбә т рихимизә парлаг саһифәләр язмы вә язмагдадыр. Инди һамымыз б сәслә дейирик:

Бүтүн халглар, гәбиләләр од ичинд чыхачагдыр.
Сталинин мәрд әлини дөнә-дөнә сы чагдыр.

Ә. ИЛЯС

Сән, әй гадир мәһәббәт!

(ҺЕКАЈӘ)

Гоча профессор оғланын көзләрини диггәтлә мүайинә әдиб гуртарандан сонра, башыны галдырыб, һәйәчан вә изтираб долу нәзәрләрини она зилләмиш кәнч гадына бахараг гаш-габағыны төкдү вә һеч бир сөз демәдән галхыб кабинәдән чыхды. Гыз да ону тә'гиб этди.

Профессор өз отағында креслосуна ясланараг дәрин бир нәфәс алды. Гыз енә дә гара мәһзун көзләрини она тикиб даянмышды. Һәйәчан вә марагы һәр нә гәдәр гүввәтли дә олса о, һеч нә сорушмурду. Даһа доғрусу сорушмаға чәсарәт этмирди. Лакин һәким онун бахышларындакы суалы анлайырды. О, гызын кәнч вә көзәл үзүнә ачыглы бир нәзәр саларак:— нечә яшыныз вар? дейә, бәркдән сорушду. Гыз анлашылмаз бир горху вә тәлашла—19, дейә, пычылдады. Көзләри ничат уман язығ бир ифадә алды.

Гоча һәким күлүмсәйәрәк башыны ағыр-ағыр тәрпәтди. Онун тәбәссүмүндәки ачы вә кибирли һал кәнч гадыны титрәтди.

— Әринизин сиздән башга кими вар?—дейә, профессор тәкрар сорушду.

— Һеч кәси,—дейә, гыз башыны булады.—Гоча бир анасы вар иди. О, да дөрд ил бундан габаг вәфат этмишдир.

Һәким аяға галхыб бир—ики дәфә вар-кәл әдәндән сонра отағын ортасында даяныб. Гызын үзүнә бахмадан гәзәбли вә боғуг бир сәслә—тәбабәт әринизин көзләрини ачмагдан ачиздир—деди вә кечиб ериндә әйләшәрәк алнына әсәбий-

Гыз аяг үстүндә даяна билмәк үчүн янындакы стулдан ипышды. Додаглары ағарды. Дәһшәтли бир тәәччүблә алачаланмыш көзләри һәкимә тикилиб галды.

Докторун вердийи ағыр хәбәр электрик кими гәлбинә чарпыб бүтүн әсәбләрини кейитмишди. Зеһниндә мә'насыны өзү дә дәрк этмәдийи анлашылмаз бир суал тез-тез тәкрар олунуб дururду: «Нечә ачиздир? Нечә ачиздир?».

— Бәли ачиздир—дейә, һәким вичданыны гәти оларак инандырмаг истәйирмиш кими гейзлә өз-өзүнә тәкрар этди.

Гыз динмәзчә чеврилиб отагдан чыхды. Һәкимин үзү ялныз инди мүлайим вә мәһәмәтли бир ифадә алды. О, дәрин тәәссүф вә үрәк ағрысы илә «әһ...» дейиб ағ сачлы башыны ағыр-ағыр тәрпәтди.

О кәнч гадын, әри олан отағын гапысында бир әли тутгачда вә о бириси исә көзләринин үстүндә олдуғу һалда даяныб, дурмушду.

Ялныз хидмәтчи гадын она яхынлашыб айры бир хәстәнин доктору көзләдийини хәбәр вердийи заман гыз әлини көзүнүн үстүндән көтүрдү вә ағламагдан гызармыш көзләрини гадына чевириб әлә бир үммидсиз вә пәришан ифадә илә бахды ки, гадын аһ чәкәрәк башыны булады,—өзүнә тохтағлыг вер, гызым, аллаһ кәримдир—деди.

Гыз көзләрини силиб гапыны ачды. Оғлан алнына әлинә сөйкәйәрәк отурмушду. Гара гыврым сачларындан бир дәстәси узун ағ бармаглары арасындан гыврылыб чых-

Боғазына йығышан көз яшлары ону, чүмләсини тамамламаға гоймады. Инсан гәлби, һәр нә гәдәр мәғрур да олса енә дә өзүнә гаршы чырпынан руһун сәмими э'тирафлары гаршысында даяна билмәз. Оғлан, гызын, сол голундакы әлини гәлбинә сыхараг мүлайым бир сәслә:

— Нейә инчийирсән Күлләр?—деди—бир саат бундан габаға гәдәр мәним үчүн енә дә бир үммид гыылчымы вар иди. Бу ахшамдан о да сөндү. Әлә билирсән ки, һәкимин нә демиш олдуғу мәнә мә'лум дейил? Йох—дейә о, гызын чababыны көзләмәдән давам этди. —Бош үммидләрлә өзүмүзү нә үчүн алдатмалыыг ки? Артыг мәним гаршымда сонсуз гаранлыглардан башга һеч нә йохдур!

«Доғруданмы,—дейә, гыз дәһшәтлә дүшүндү—доғруданмы бу зүлмәтин ичиндә һәр шей вә мән дә итиб кедирик?».

О, гаранлыг, горхунч бир учурума йыхылмагдан горхурмуш кими бир ан аяг сахлады вә оғлана гысыларак чылғын бир ваһимә илә:—Елмар нийә белә сөзләр данышырсан? Ахы мән... ахы мән сәнин янындаям!

Оғлан динмәди вә онлар әвә гәдәр сүкут ичиндә кетдиләр. Йолда тәсадүф әдән адамлар таленн гыйдығы бу көзәл чифтә тәәссүф вә һейрәтлә бахмадан кечмирдиләр.

Мәнзилләри дөрд отаг вә бир мәтбәхдән ибарәт, балача күрсүлү бир әв иди. Әвин гәрб тәрәфиндә кичик бир бағча вар иди. Отаглардан икисинин пәнчәрәләри һәмин бу бағчая бахырды. Бунлардан бириси Елмарын иш отағы иди. О бирисиндә исә Күлләрин пианиносы г олмушду.

Күлләр яваш, тагәтсиз аддымларла өз отағына кирди. Бойнуну бу руб пианиносуна вә пәракәндә һалда онун үзәринә төкүлмүш нот дәфтәрләр мәсәләсинә кечәркән, [illegible] мүмкин өз чаваб[illegible]

Вахт вар иди ки, о бағча үзәриндән көрүнән гүрубә, батан күнәшин булутларда алышыб янан сон ишығына тамаша әдә-әдә, бу пианинонын архасында кәнч севкиләр, ени башлаян һәятлар, баһар шәбнәми кими титрәк, шәффаф севинчләр, арзулар һаггында романслар язарды. О бири отагда исә кәнч рәссамын фырчасы йорулмадан ишләрди.

Гыз, пианинонын гапағыны галдырыб орта бармағы илә дилләрдән биринә тохунду. Пианинодан һәзин бир әнин галхыб бағчанын сүкуту ичиндә титрәйәрәк сөндү. Гыз дик синәрәк әлини кери чәкди. Руһундан фыртына кими соғуг бир рузикар кечди. О, пәнчәрәйә доғру бир аддым атыб даянды. Говаг ағачларынын даима титрәйән йүнкүл ярпаглары арасындан ахшам сәмасына бахараг—илаһи,—дейә пычылдады—доғруданмы о гаранлығын ишығы йохдур? Доғруданмы һәр шей битмишдир?.

О буна инанмырмыш кими чеврилиб рәссамын отағына кетди. Бүтүн дивар боюнча вурулан ағ без үзәриндә рәсм әдилмиш кәнч гадын она бахараг күлүмсәйирди. Бу онун өзү иди. Лакин портрет тамамланмамыш, Елмарын мүһарибәйә кетмәси илә ярымчыг галмышды.

Вахты илә дәстә-дәстә кәлиб бахан сәнәт устадлары бу шәкилин фөвгәл'адә бир талантла чәкилмәкдә олдуғуну сөйләйирдиләр. Елмар өзү исә бу тә'рифләри сүкутла гаршылаяраг Күлләрә дейирди ки, «әкәр мән сәнин тәбәссүмүнү бу портретдә ярада билсәм, өзүмү өмрүм боюнча хошбахт саначағам. Бу шәкил әбәди вә мүгәддәс мәһәббәтин тимсалы олачаг».

— Илаһи,—дейә, гыз нәзәрләрини тәкрар юхары галдырды. Доғруданмы бу бөйүк арзу һәмишәлик мәһа олуб кетди?!

Отаг гаранлыглашыр, бағчадан [illegible] тәриф фәрәдлары әшиди-

(Арды 3-үү саһифәдә).

Ф1 08554

«III Интернационал» мәтбәәси, Бакы Ефимов Саратовец күчәси № 29